

معماری به مثابه روشی برای جذب دانش آموزان به نماز

صائمه هادی زاده^۱

^۱ باشگاه پژوهشگران و نخبگان واحد رشت، دانشگاه گیلان

چکیده

زمینه و هدف: نماز، تقدیم ستایش و سپاس به درگاه خالق منان و کامل ترین پاسخ به عالی ترین نیاز انسان است. با توجه به اینکه تعالی روح، شخصیت و فرهنگ افراد از کودکی و دوران دانش آموزی شکل می گیرد توجه به فریضه الهی نماز در این دوران بسیار حائز اهمیت است. و الزام است تا با بسترسازی از جنبه های مختلف به جذب دانش آموز جهت انجام این امر توجه ویژه شود. به همین دلیل پژوهش حاضر به بررسی معماری و نقش آن در جذب دانش آموز به نماز می پردازد. روش تحقیق: جهت این مهم از روش توصیفی- پیمایشی بهره گرفته شد. ابزار جمع آوری داده ها مقالات و پرسشنامه بودند. گویه های پرسشنامه به وسیله مطالعات پیشین به دست آمد و تحلیل ها نیز با نرم افزار SPSS نسخه ۲۴ انجام گشت. نتایج: نتایج نشان داد که مولفه های معماری رابطه معناداری با جذب دانش آموز به محیط مدرسه و نماز دارد، چرا که معماری محسوس ترین نماد هنری است که بیش از ظاهر به بعد معنایی و کارکردی آن پرداخته می شود؛ به عبارتی میتوان بیان داشت که وفاداری میان معبود و عبد، ارتباطی تنگاتنگ در خلق مفاهیم و نگرشهای بین معنا و فرم ایجاد کرده است. نتیجه گیری: با بررسی نتایج بدست آمده بیشترین میزان همبستگی در بین مولفه های مختلف، معماری داخلی با جذب دانش آموزان به نماز بود.

واژه های کلیدی: مدرسه، نماز، معماری، جذب دانش آموز، نمازخانه

۱. مقدمه

کودکان و نوجوانان بیشترین و مناسبترین اوقات خویش را در مدرسه می گذرانند، لذا مانوس نمودن آنان با فرضیه الهی نماز و ترغیب آنان نیازمند فراهم آوردن شرایط و امکانات مناسب در مدرسه است. در حقیقت با توجه به اینکه ایشان بهترین دوران زندگی خود را در مدرسه حضور دارند، تربیت مذهبی آن ها نیاز به شناخت عمیق و فراهم آوردن امکانات انسانی و فیزیکی مناسب دارد. در همین راستا می توان معماری را یک رشته بسترگرا و بومی به حساب آورد که ظرفیت وجودی آن یارای ایجاد چنین امکاناتی را دارد. معماری و شهرسازی اصیل اسلامی، یکی از ثمرات تمدن توحیدی است که مبتنی بر توحید و ایمان به خدای متعال و تولید علوم متناسب با حقیقت ایمان برای رسیدن به حداکثر قرب به خدای متعال شکل گرفته است. چنانچه محیط کالبدی، مبتنی بر اصول این نوع معماری و شهرسازی طراحی شود، می تواند بستر تحقق عبودیت و ارزش های دینی باشد. همان طور که محیط کالبدی می تواند به نوعی طراحی شود که بستری برای دگرگونی هنجارهای دینی گردد. (ریسی، ۱۳۹۵)

از آنجاییکه معماری سعی دارد به شکلی نمادین جایگاه معنوی انسان در زندگی را به او یادآوری کند. (نقره کار، ۱۳۹۲) پس می تواند یکی از راه های بسترسازی جذب دانش آموز به نماز باشد، بنابراین شناخت مولفه های معماری و عوامل موثر بر کیفیت آن حائز اهمیت است. یکی از مهم ترین مولفه های موثر بر کیفیت روابط عملکردی در هر نوع کاربری کیفیت مکان یابی زیرفضاهای آن کاربری و در واقع موقعیت فیزیکی هریک از زیر فضاها در ساختار کالبدی آن کاربری می باشد (ریسی، ۱۳۹۶) مدرسه نیز از این قاعده مستثنی نیست. از جمله نیازهای معماری، فرم و حجم، نور، رنگ و... است که هر کدام می تواند یاری دهنده جذب دانش آموز به نماز باشد. خصوصاً معنا و فرم در طول تاریخ هنر و معماری اسلامی پیوندی تنگاتنگ داشته اند زیرا در جهان بینی اسلام اندیشه مبتنی بر توحید مبنای تولیدات هنر اسلامی قرار گرفته است. (ایمان طلب و گرامی، ۱۳۹۱) با توجه به مطالب بیان شده هدف از پژوهش یافتن، مولفه های معماری برای ایجاد فضاهایی جذاب در مدرسه و نمازخانه هایی با معماری خاص برای حضور پررنگ تر دانش آموزان است. چرا که دوره دانش آموزی یکی از مهم ترین مراحل زندگی در مسیر شکل گیری هویت و خودسازی است. (کلاهی، ۱۳۹۸) علاوه بر آن ارتباط دانش آموزان با دین و معنویت می تواند بر رشد اخلاقی آن ها تاثیر گذارد و ارتباطات اجتماعی آن ها را تقویت کند. (غلامی، ذاکری و زینلی، ۱۳۹۸) بنابراین پرداختن به این مهم از راه های جذاب می تواند برای جامعه مثمر باشد.

۲. مبانی نظری

مدرسه

مدرسه به عنوان یک بنای معماری، از ارکان نظام آموزش و پرورش به حساب می آید. چرا که نظام آموزش و پرورش دارای ۴ رکن است که عبارتند از: ساختار آموزشی- تعلیم گیرنده- تعلیم دهنده و محیط آموزشی. (هفته نامه پیام ساختمان، ۲۷۶) مهم ترین خصیصه مدرسه آموزش به دانش آموز است، که این مسئله با هدف معماری یعنی آموزش به فرد استفاده کننده با فضاسازی، در تعامل است. به نوعی معماری نقش تربیت کنندگی دارد و آنچنان که در حدیثی از پیامبر اسلام (ص) آمده اگر خداوند به وسیله تو یک فرد را هدایت کند برای تو بهتر است از دنیا و آن چه که در دنیا است. (نورالهی، رضایی و قیوم زاده، ۱۴۰۱) اهمیت این مسئله مشهود است.

نماز و دانش آموزان

همه انسان ها به طور ذاتی استعداد و گرایش به نیایش دارند. اما آنچه برای کودکان و نوجوانان مهم است، چگونگی ارائه و تعلیم ارزش هاست. (کمالی، ریسی، خوشبین نژاد، ۱۳۹۸)

نیایش و نماز اهمیت بی شماری جهت نیل به مسیر زیبای بندگی و تکامل روح دارد. زمانی که دانش آموزان به طور طبیعی و با رضایت قلبی به آداب مذهبی جذب شوند، احساس خوشایندی خواهند داشت. از این رو با بهره گیری از مبانی معماری اسلامی می توان به جذب ایشان به نماز یاری بهره گرفت. چرا که در طول تاریخ هنر و معماری اسلامی، معنا و فرم پیوندی تنگاتنگ داشته اند و این ارتباط در زیباترین بیان خود بی شک در معماری مساجد اسلامی و آئین عبادی نماز مطرح است.

(ایمان طلب و گرامی، ۱۳۹۱) و زمانی که بنای مسجد یا در ابعاد کوچکتر با نام نمازخانه در مدرسه بنا می شود با به کارگیری و پیوند بین فرم ایده آل و نوین امروزی با مبانی اسلامی معماری می توان به جلب نظر دانش آموزان به این فریضه الهی یاری رساند.

نماز جماعت دانش آموزان

با توجه به این مطلب که برگزار کردن نماز به جماعت اهمیت بیشتر دارد، زیرا نماز جماعت نمادی با ارزش از جامعه مطلوب اسلامی است که عناصری مانند رهبری، اتحاد و نظم را دربر می گیرد؛ بنابراین، مطالعه نماز جماعت و حکمتهای فراوانی که در آن نهفته، حایز اهمیت است. به همین دلیل، یکی از مهمترین مسائلی که فکر دینداران جوامع گوناگون بشری را به خود جلب کرده، این مسئله است که چگونه فرزندان جامعه را دیندار و نمازخوان کنند و آنها را از بهره های فراوان این ودیعه آسمانی پرنسیب سازند. (نصر و همکاران، ۱۳۸۷) این مهم از شیوه های مختلفی میتواند به منصف ظهور برسد. به عنوان مثال از جنبه روانشناسی و علوم تربیتی با رفتار افراد یا مربی هایی که در این زمینه فعالیت دارند، این مهم بدست می آید. اما در این مقاله به شیوه های جذب براساس مفاهیم پایه در معماری پرداخته میشود و با توجه به اینکه این مسئله به طور مشخص در پژوهشهای معماری پیشین انجام نشده بود، با جمع بندی از پیشینه های در دست با موضوع های نسبتا همسان، فرضیه های تحقیق شکل گرفت و بعد از ساماندهی گویه ها در پرسشنامه در اختیار افراد قرار داده شد.

معماری مسجد و نمازخانه در مدرسه

در بحث معماری بدست آمد که از دیدگاه ادیان الهی، عبادت و اظهار بندگی و خضوع در برابر آفریدگار هستی اهمیت ویژه ای دارد و بر این اساس، مکان عبادت از جایگاه والایی برخوردار است. برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد به نظر می رسد در معماری مساجد باید به موارد زیر توجه شود تا زمینه سلامت جسمی و روانی انسان فراهم شود و این موارد را میتوان به مساجد و نمازخانه های مدارس نیز تعمیم داد یا به نوعی از معیارهای آن در ساخت نمازخانه های مدرسه بهره برد:

۱- طراحی مکانهای مناسب برای انجام دادن مقدمات نماز

۲- سهولت نظافت و طهارت

۳- نور و تهویه مناسب

۴- پیش گیری از بیماریهای عفونی

۵- تجهیز مسجد جهت اماکن تغذیه و پذیرایی

۶- ایجاد فضایی مناسب جهت آرامش روانی (Hawzeh.net)

البته به طور دقیق تر مسجد با نمازخانه فرق دارد، چراکه در مسجد طیف وسیعی از افراد کودک، جوان و پیر حضور دارند، اما به زعم نگارنده می توان جهت زیبایی و میل به حضور بیشتر دانش آموز در مدرسه از مبانی معماری مساجد استفاده نمود چرا که در گذشته معماری نیز، بسیاری مسجد- مدرسه وجود داشته است. در این باره سلطان زاده بیان می کند که مسجد از عناصر مهم هر مدرسه محسوب می شود. (هوشیاری، پورنادری و فرشته نژاد، ۱۳۹۲)

البته برای نمازخانه هم در چند منبع بسیاری از موارد ذکر شده آمده است به عنوان مثال طبق پایان نامه طاهری، ۱۳۹۱، نظافت و زیبایی نمازخانه، از نکات مهم برای آرامش پذیر و آرامبخش کردن محیط نمازخانه ذکر شده است. هم چنین در پایان نامه رضائی ۱۳۹۶، از جمله مواردی که برای نمازخانه ذکر شد، شامل گزاره های زیر است:

نمازخانه از میان اتاق ها مناسب ترین و بهترین اتاق باشد.

نمازخانه از نظر فرش، پرده، سجاده، جاکفشی مناسب موجود باشد.

نمازخانه باید مجهز به وسائل حرارتی مناسب باشد.

وضوخانه مناسب، نمازخانه از نظر نور و هوا مشکلی نداشته باشد.

۳. پیشینه

هدف از آفرینش انسان رسیدن به تکامل و وصول به مقام قرب الهی است و نماز بهترین و زیباترین مسیر بندگی برای دستیابی به این مهم است. شرکت یا عدم شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس میتواند متاثر از متغیرهایی باشد که در تحقیقات به بعضی از آن ها پرداخته شده است. به عنوان مثال در پژوهش (نصر و همکاران، ۱۳۸۷)

به بررسی فراتحلیلی عوامل موثر بر جذب و شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس پرداخته شد که در آن تمام پژوهش های انجام شده در سراسر کشور گردآوری شده بود، و در مجموع ۱۵ مورد آن انتخاب شده بودند. از جمله مقوله های ارائه شده، عوامل فیزیکی درون مدرسه ای بود .

در پژوهش (رجبی و زاهد بابالن، ۱۳۹۱) متغیرهای مرتبط با جذب دانش آموزان به نماز جماعت از نظر عوامل مدرسه مورد بررسی قرار گرفت. این مطالعه به روش توصیفی و از نوع همبستگی بود. از جمله متغیرهایی که در گرایش دانش آموزان به نماز جماعت مدرسه نتیجه گیری شد، امکانات فیزیکی مدرسه و نمازخانه بود .

در پژوهش (فضل الهی و ملکی توانا، ۱۳۹۲) عوامل جذب دانش آموزان به نماز جماعت مدارس واکاوی شد. این مطالعه به روش توصیفی و از نوع پیمایشی بود. از جمله موارد بدست آمده در نتیجه گیری برای جذب دانش آموزان، به داشتن نمازخانه مناسب در مدرسه، وضعیت روشنایی و نور در نمازخانه، وجود سرویس های بهداشتی مناسب و کافی و نظافت و زیبایی نمازخانه اشاره شد .

هم چنین در پژوهش (رعیتی و علمی منش، ۱۳۹۶) به بررسی عوامل موثر در جذب به نماز مسجد در مدرسه از دیدگاه دانش آموزان پرداخته شد که از جمله موارد بدست آمده رابطه معنادار بین نمازخانه جذاب و زیبا و افزایش انگیزه دانش آموزان به نماز بود.

۴. روش تحقیق

مطالعه حاضر از حیث هدف کاربردی است و به بررسی مولفه های معماری برای جذب دانش آموزان به نماز می پردازد. مطالعه حاضر از نوع کمی می باشد و روش جمع آوری داده ها نیز کتابخانه ای و میدانی است که از ابزار کتب، مقالات و پایان نامه های کار شده در این مورد، و پرسشنامه محقق ساخته استفاده شد. جامعه آماری مدارس شهر رودسر واقع در استان گیلان بودند. روش نمونه گیری تصادفی بود. جهت روایی و پایایی پرسشنامه از اساتید و آلفای کرونباخ بهره گرفته شد. نهایتاً تحلیل های آماری با آزمون های تی تک نمونه و همبستگی از نرم افزار spss نسخه ۲۴ بهره گرفته شد.

۵. تجزیه و تحلیل یافته ها

با توجه به پژوهش های بدست آمده در پیشینه و بررسی نیازهای معماری مدرسه، پرسشنامه محقق ساخته طیف لیکرت ۵ تایی در قالب گویه ها از خیلی زیاد تا خیلی کم ساماندهی شد. جامعه آماری مدیران، معاونان و دبیران مدارس در شهر رودسر واقع در استان گیلان بودند. نمونه گیری به روش تصادفی ساده بود. پاسخنامه های بدست آمده در برنامه اس پی اس نسخه ۲۴ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. جهت روایی پرسشنامه، متن آن به صورت الکترونیکی به چند تن از اساتید گروه تربیتی و معماری ارسال و جهت پایایی آن نیز آلفای کرونباخ آن محاسبه شد و ۰٫۸ به دست آمد. و نهایتاً برای تجزیه و تحلیل از آزمون های تی تک نمونه برای بررسی فرضیه پژوهش و همبستگی برای ارزیابی میزان ارتباط هرکدام از متغیرهای مستقل با وابسته استفاده شد، درصد فراوانی پاسخ گویی به سوالات در جدول ۱ ارائه شده است؛ و آمار توصیفی پاسخ دهندگان طبق جدول ۲ و ۳ بدست آمد.

جدول: ۱ درصد فراوانی پاسخگویی به سوالات

توضیحات	درصد فراوانی پاسخ به سوالات					گویه ها	مولفه ها
	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
تقریباً ۹۷ درصد از پاسخ دهندگان ایجاد تهویه مناسب را برای جذب دانش آموزان مناسب دانستند .	-	۳.۲	۹.۷	۲۲.۶	۶۴.۵	تجهیزات و تهویه مناسب با هر اقلیم	تهویه و تجهیزات
تقریباً بیش از ۵۰ درصد پاسخ دهندگان رنگ ها را در جذب دانش آموز موثر دانستند.	۱۹.۴	۶.۵	۲۹.۰	۲۵.۸	۱۹.۴	تاثیر رنگ	داخلی معماری
تقریباً ۹۷ درصد پاسخ دهندگان انجام کارهای معماری داخلی نمازخانه توسط دانش آموز را تأیید کردند .	-	۳.۲	۱۶.۱	۳۵.۵	۴۵.۲	معماری داخلی با دانش آموزان	
تقریباً ۹۷ درصد از پاسخ دهندگان معماری داخلی را به عنوان جاذب اولیه دانش آموز تأیید	-	۳.۲	۲۹.۰	۳۸.۷	۲۹.۰	جذب اولیه با معماری داخلی	

کردند .							
درصد از ۹۷ تقریباً پاسخ دهندگان تغییر مصالح را برای جذب دانش آموز کمتر موثر دیدند.		۳.۲	۳۲.۳	۳۵.۵	۲۹.۰	مصالح	
درصد پاسخ ۱۰۰ دهندگان دسترسی مناسب به وضوخانه را جهت جذب دانش آموز موثر دانستند .	-	-	۶.۵	۳۲.۳	۶۱.۳	دسترسی به وضوخانه	فرم و مکانیابی
درصد پاسخ ۱۰۰ دهندگان دید مناسب نسبت به نمازخانه را در	-	-	۱۹.۴	۳۸.۷	۴۱.۹	دسترسی بصری به نمازخانه	

جذب دانش آموز موثر							
--------------------	--	--	--	--	--	--	--

فضای شفاف و شیشه ای	۲۲.۶	۳۲.۳	۲۹.۰	۹.۷	۶.۵	تقریباً ۸۴ درصد از پاسخ دهندگان ایجاد فضایی شیشه ای و شفاف برای نمازخانه که دانش آموزان از بیرون به آن دسترسی بصری داشته باشند را تأیید کردند.
فرم	۳۸.۷	۲۹.۰	۲۲.۶	۶.۵	۳.۲	۹۰ درصد پاسخ دهندگان فرم اولیه مدرسه را به عنوان جاذب ابتدایی به نماز موثر دانستند .
انعطاف پذیری فضاها	۲۵.۸	۳۲.۳	۲۹.۰	۹.۷	۳.۲	۸۷ درصد از پاسخ دهندگان فضایی برای آموزش برخی از درس ها در نمازخانه یا مسجد را تأیید کردند .
انجام کارهای هنری و کتابخانه در فضاهای مسجد و نمازخانه	۳۸.۷	۴۸.۴	۹.۷	-	۳.۲	تقریباً ۹۷ درصد از پاسخ دهندگان فضایی مثل کتابخانه و کار هنری در نمازخانه یا مسجد را تأیید کردند .

جدول ۲: سابقه کاری پاسخ دهندگان

شاخصهای آماری سابقه کاری	فراوانی درصد	
سال ۱۰ زیر	۵	۱۶.۱
سال ۱۰-۲۰	۱۱	۳۵.۵
سال ۲۰ بالا	۱۵	۴۸.۴
مجموع	۱۵۰	۱۰۰

جدول ۳: سمت پاسخ دهندگان

شاخصهای آماری سمت	فراوانی	درصد
مدیر	۶	۴
معاون	۱۲	۸
دبیر	۱۳۲	۸۸
مجموع	۱۵۰	۱۰۰

برای انجام همبستگی بین متغیرهای مستقل و وابسته از آزمون پیرسون استفاده شد. متغیرهای مستقل پژوهش، تهویه و تجهیزات مناسب با اقلیم، معماری داخلی، فرم و جایابی و انعطاف پذیری فضاها و متغیر وابسته جذب دانش آموز به نماز بود. هریک از متغیرهای مستقل شامل زیرمقیاس هایی بودند که به صورت فرضیه و گویه در پرسشنامه ذکر شدند. خلاصه نتایج در جدول ۴ ارائه شده است. همان طور که در جدول بیان شده است، بین ۴ متغیر مستقل و متغیر وابسته همبستگی وجود دارد و بیشترین همبستگی با مولفه معماری داخلی است.

جدول ۴: سطح معناداری و میزان همبستگی متغیرهای مستقل به وابسته. ماخذ: نگارندگان

متغیرها	سطح معناداری	میزان همبستگی با متغیر وابسته
تهویه و تجهیزات مناسب با اقلیم	۰۰۰	۰.۶۱۶
داخلی معماری	۰.۰۰	۰.۶۲۱
فرم و جایابی	۰.۰۰۳	۰.۵۱۳
انعطاف پذیری فضاها	۰.۰۱۳	۰.۴۲۲

۶.

بحث و نتیجه گیری

هر فضای معماری، با حساسیت و اهمیت خاصی طراحی می شود. مدرسه اولین جایی است که فرد از خانه به آنجا می رود و تجربه بدست می آورد؛ پس همان طور که خانه و خانواده در تربیت انسان ها و شکل گیری شخصیت ایشان نقش دارد، مدرسه نیز دومین محیط تاثیرگذار بر انسان های امروزی است.

در این پژوهش به عنوان یکی از راه های جذب دانش آموزان به نماز، معماری مورد بررسی قرار گرفت، چرا که معماری محسوس ترین نماد هنری است که می تواند مانند مشاور فرد را راهنمایی دهد و مانند مربی به او انجام امور را یادآوری کند. متناسب با پژوهش انجام شده، متغیرهای مستقل شامل فرم و جایابی، انعطاف پذیری، تهویه و تجهیزات مناسب با اقلیم و معماری داخلی با متغیر وابسته یعنی جذب دانش آموز به نماز با معماری همبستگی دارد و فرضیه های پژوهش طبق آنچه در یافته ها بیان شد، مورد تأیید قرار گرفت. مسئله نیایش و عبادت از منظر اسلام به عنوان عملی هم ردیف سایر اعمال آدمی نیست و هدف از خلقت انسان بیان شده است؛ بنابراین با توجه به اینکه معماری محسوس ترین نماد هنری است که صرفاً مجسمه سازی نمی باشد و هدف از آن دمیدن روح در کالبد بی جان است، می توان با پیوند بیشتر نیازهای هنری و دینی دانش آموزان در نمازخانه و یا مسجد مدرسه، انگیزه ایشان به سمت حضور بیشتر در چنین فضاهایی را افزایش داد.

۷. منابع:

(۱) رئیس، محمدمنان. (۱۳۹۵). علت کاوی بحران هویت در معماری و شهرسازی معاصر ایران. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۲۱(۴)، ۶۳-۷۴. doi: 10.22059/jfaup.2017.61657

(۲) نقره کار عبدالحمید. (۱۳۹۲). قطب علمی معماری اسلامی

۳) رئیسی، محمد منان. (۱۳۹۶). تحلیل مکان یابی ریزفضاهای مسکن معاصر ایرانی مبتنی بر سبک زندگی اسلامی. معماری و شهرسازی ایران (JIAU), 8(1), 123-133. doi: 10.30475/isau.2018.62052

۴) ایمان طلب، حامد، & گرامی، سمیه. (۱۳۹۱). نسبت معنا و شکل تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم‌شناسی نماز. مطالعات هنر اسلامی، ۸(۱۶)، ۷۷-۸۸

۵) کلاهی، محمدرضا. (۱۳۹۸). ساخته شدن «خود» در زیست‌جهان دانش‌آموزی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی/ایران، ۱۲(۳)، ۲۰۹-۲۳۹. doi: 10.22035/jicr.2019.1956.2527

۶) غلامی سمیه، ذاکری مختار. (۱۳۹۸). زینلی فاطمه. مطالعه چگونگی نهادینه کردن نمازخوانی فرزندان نوجوان توسط مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی؛ ۴ (۳): ۱۱۹-۱۴۲. والدین: ارائه مدل مطلوب با رهیافت گراند تئوری

URL: <http://qaie.ir/article-۱-۴۶۶-fa.html>

۷) معماری مدارس ایران در گذر تاریخ، چاپ شده در هفته نامه پیام ساختمان، ش ۲۷۶

۸) نوراللهی، محمد، رضایی اصفهانی، محمد علی و قیوم زاده، محمود. (۱۴۰۱). بازپژوهی سویه های تربیت معنوی سبک زندگی اسلامی. پژوهش های اخلاقی، ۱(۱۳)

۹) کمالی، فاطمه و رئیسی ماکیان، سکینه و خوشبین نژاد، محمد، (۱۳۹۸)، اهمیت نقش نماز و نمازخانه در مدارس، کنفرانس ملی پژوهش های حرفه ای در روانشناسی و مشاوره با رویکرد دستاورهای نوین در علوم تربیتی و رفتاری «از نگاه معلم»، میناب، <https://civilica.com/doc/1020223>

۱۰) نصر وهمکاران. (۱۳۸۷). بررسی فراتحلیلی عوامل موثر بر جذب و شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس، نوآوری های آموزشی ۸۶-۶۳: ۲۶(۷)

<https://www.Hawzeh.net>

۱۲) هوشیاری، محمد مهدی، پورنادری، حسین، & فرشته نژاد، سید مرتضی. (۱۴۰۰). گونه شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی. مطالعات معماری ایران، ۲(۳)، ۳۷-۵۴

۱۳) طاهری، یاسمن؛ بررسی عوامل آزمایشگاهی موثر در جذب دانش آموزان دختر متوسطه شهر تهران به اقامه نماز، پایان نامه کارشناسی ارشد واحد تهران مرکز، ۱۳۹۱

۱۴) رضائی آدریانی، مظاهر. دیدگاه قرآن و روایات در باره کاهل نمازی و مطالعه موردی دانش آموزان دوره متوسطه اول مدارس خمینی شهر به نماز و راهکارهای آن، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه قم ۱۳۹۶ .

۱۵) رجبی، سوران و عادل زاهد بابالن. (۱۳۹۱). متغیرهای مرتبط با جذب دانش آموزان به نماز جماعت از نظر عوامل مدرسه، روان شناسی و دین ۱۱۴-۱۰۳: ۱(۵)

۱۶) فضل الهی، سیف اله و منصوره ملکی توانا. (۱۳۹۲). واکاوی عوامل جذب دانش آموزان به نماز جماعت مدارس، معرفت، ۴۵-۵۸ : ۱۹۴ (۲۲)

۱۷) رعیتی، علیرضا و علمی منش، نیال، (۱۳۹۶)، بررسی عوامل موثر در جذب به نماز و مسجد در مدرسه از دیدگاه دانش آموزان، اولین همایش بین المللی مطالعات و تحقیقات علوم انسانی و اسلامی